

AZ UTOLSÓ MAGYAR

1839-ben a kolozsvári református kollégium homályos, nagy tanulószobájában, a sok fekete tógás, református tanuló közt szorgalmasan magolta a geográfiát s a memoriterekkel telezsúfolt latin grammatikát egy kis, barna hajú, csillogó szemű diák.

Csakúgy tanult, mint a többi, ugyanazt a ritkán derűs kollégiumi életet nyűtte, s nem tudta róla senki, hogy milyen nagy értékek szunnyadnak az ő lelkében.

Az a valami pedig, ami e földre született emberekkel űzi sokszor kegyetlen játékát, ott lebegett felettük, és megkülönböztető mozdulattal egyengette ennek a kis diáknak életfolyását.

És lepergett hetven esztendő; a többi diákot már réges-régen leseperte a nagy játszótábláról, azt a kis emberkét pedig végighurcolta a dicsőség útján, élni engedte kétszeres emberöltőn keresztül.

Az egykori református diák most is itt ül köztünk, nyolcvanhárom évvel a vállán, végigélte a magyar kultúra legszebb éveit, személyes ismerője volt legnagyobb elméinknek, gazdagította irodalmunkat hallhatatlan művekkel.

Aki oly sok nagy életet megismert, s maga is egy nagyszerűt élt le, talán megismerhette az élet titkát, s mi szívszorongva járulunk hozzá, hogy megtudhassuk azt, amiről oly sok fényes álmot szövünk, de szétfoslásától oly erősen félünk; ő azonban nem tud nekünk felelni; mikor egy nagyszerű visszapillantással életére, valami nagy, súlyos értéket adhatna nekünk útravalóul, a felettünk lebegő játékos sorsintéző megtagadja tőle a visszaemlékezést, s ő a nagy titkok műhelyétől visszajut egy új, gondtalan gyermekkorba, mely valami más, szebb jövő felé áhít.

Vannak az emberi életben jelenetek, melyekben leginkább kiül arcunkra belső mivoltunk, s oly sokat árulunk el magunkból, hogy múltunk s talán jövőnk is egy percre megvillan a szemlélő előtt. Ha Gyulai életéből akarok egy ilyen jelenetet kiszakítani, visszamegyek az ötvenes évekbe, egy már rég hírevesztett főúri szalonba: a gróf Mikó Imréjébe. Itt találkozott először a Kazinczy Gábortól képviselt régi irodalom az új irány esztétikusával, Gyulaival.

Kazinczy egyik Toldyhoz intézett levelében írja, hogy itt került össze egy kolozsvári tanáremberrel, aki szenvedélyes hangon, csillogó szemekkel vette védelmébe a költészetnek népies irányát s ennek képviselőjét, Petőfit.

Ez a jelenet két szempontból világítja meg előttünk Gyulai egyéniségét. A hév s a szenvedély, mely igen sokszor szenvedélyességgé fokozódott, Gyulai egész működésének kísérője volt. De szenvedélyességét sohasem sarkallta valamiféle személyi indok, mindig az ő megállapított s változhatatlannak elismert igazsága vezette, melyért kész volt minduntalan és mindenkiel sikra szállni. Az igazán szépért, az igazán jóért nagyon tudott lelkesülni, s egyéni ügyének tartotta, hogy annak mindenütt érvényt szerezhessen. Ezért vette védelmébe Petőfit, ki akkor még nem volt szalonképes, s vette védelmébe éppen ott s éppen azzal szemben, kiről jól tudta, hogy alaposan lenézi Petőfi „paraszt poezis”-ét.

Általában Gyulai műveinek, ide számítva még a polemikus természetűeket is, legfőbb határozó jegye: valamiféle érzelem. Az olvasott műnek nála előbb a szívet kellett találnia, hogy az agyát is mozgásba hozza. Kritikáiban, emlékbeszédeiben és monográfiáiban mindig kiérezhető valamiféle associatio sensuum, s ez sugallja neki a legszebb, legtalálóbb gondolatokat. Ihlet nélkül, mint verset, úgy kritikát sem írt.

A másik tanulság, amit abból a kis jelenetből levonhatunk, inkább történeti: Gyulai bírálói módszerét Petőfin próbálta ki először, s tette ezt főleg azért, mert költészetünk népies irányú fejlődésének érdemleges jellemzését és ebben Petőfi szerepének igazi bírálatát, méltánylását nem találta meg sehol. Szükségesnek

érezte, hogy Petőfi költészete teljesen megvilágítva álljon az őt utánzók előtt, s remélte, hogy ezáltal inkább érényeiben, mint a külsőségekben fogják őt követni.

Gyulai Petőfi-tanulmánya tulajdonképpen tehát vádirat volt Petőfi mellett, s vádirat a petőfieskedők ellen. Ez utóbbi tekintetben egy véleményen volt a régebbi irodalmi élet vezérével, Toldyval, de e véleményének megformálása, azonkívül annak a kimondása, hogy Petőfi továbbfejlesztette Vörösmarty után a magyar lírát, sehogy se volt kedvére az irodalmi dolgokban azelőtt diktatúrát gyakorló Toldynak.

Elég keserűen is írt erről vidékre vonult barátjának, Kazinczy Gábornak: „A formák különféleségét fogom data occasione sürgetni. A mi írónk olyak, mint a juh, mely se jobbra, se balra nem néz, hanem mindig kolomposa után jár, ha mocsárba vinné is. Megkondult a Petőfi kolompja, s az egész világ paraszt poezisra adta magát. Gyulai Pálnak nem is poezis, ami nem a nép nyomán jár. S Gyulai esztétikus.”

A formák különféleségéről ír itt Toldy, de talán nem is az fájt neki olyan nagyon. A daktilusokat, az anapestusokat még csak elengedte volna, de nagyon is bántotta őt Petőfi hangja, amely nem valami „költői” hang volt, de egészen emberi. Toldy a költőt élesen elválasztotta az embertől. Szerinte a költőnek nem szabad elárulnia, hogy ő egy parasztasszony emlőjén táplálkozott, legfeljebb azt, hogy Homéroszén vagy Vergiliusén. És nem is a formák különféleségén, de az újszerű hangon és felfogáson múlt, hogy Toldynak le kellett tenni az irodalmi élet vezérségének szerepét, s csupán a tudományos munkálkodásnak élve, utat engedni, mint egykor Kazinczy neki, a fiatal Gyulainak.

Később is csak a tudományos élet, az akadémia ülései hoztak össze őket, s az egykori vezér barátsággal nyújtá kezét utódjának, sőt őt kérte meg, hogy *A költészet kézikönyve* számára válogasson Petőfi költeményeiből, mert ahhoz jobban ért.

Toldy már öszülő hajjal sem akarta engedni, hogy őt túléljék, s hajlandó volt elhagyni az élő, fejlődő irodalmi életet, hogy megalapíthassa hosszú időkre a múlt irodalmának vizsgálatánál a tekintélyét. A leg-

újabb időkről vonakodott kritikát írni, s nagyon is ragaszkodott biográfusi tisztéhez, mely csupán az adatokra szorítkozik. Élete utolsó évében annyira túl akarta élni utódját, hogy megírta — életrajzát. Ekkor írta ezt a mindkettőjükre jellemző levelet Gyulaihoz:

„Tisztelt barátom, nagyon fontos adatokat nélkülözök Rólad. Mikor születted (hó és nap)? Hogy hívták édesatyádat, s ki volt? S mindazon erkölcsi és szellemi hatások, melyek tanpályád végéig Rád fejlőleg s irányadólag befolytak?

Így, mint adataid állnak, minden külhatások nélkül, készen, magadban készen estél le az égből? Ha így volna is, ezt is pozitíve kellene tudni. Jókaival is így voltam, s az ilyen aztán nem is életrajz — pedig ilyet szeretnék adni, ha röviden is.”

*

Van abban valami, amit e levélben Toldy ír Gyulaiáról. Valóban majdnem hogy készen, minden külhatások nélkül lépett fel ő kritikuspályáján. Az irodalomtörténetírás és kritika terén talán az egyetlen Gyulai, aki nagyon keveset szívott a nyugati talajból. Kölcsey, Bajza és Toldy egészen a német filozófusok és literátorok módszerét és sokszor eszméit követték, magyarosították, utánuk, Gyulaival egyidőben, Hegel tanítványaiképp jelentek meg Erdélyi János és Greguss. Amiben talán Gyulai írásai idegen hatást árulhatnak el, azok is a legnagyobb magyar írókon: Keményen és Aranyon keresztül hatottak rá.

Gyulai a magyar írók ama kevese közé tartozik, akit a külföldi irodalom nem hódított meg, s akinek működését, egyéniségét egészen meg tudják határozni a hazai viszonyok.

Gyulain is megéreződnek a magyar szabadságharc s a magyar álmopolitika leverésének keserű, de sok hasznot nyújtó tanulságai. Az ő kedélyén is sokat mélyítették a kiábrándulás évei, s felkeltették benne nagy tragikai érzékét. Megérté a nemzet bukásának tragikumát, s kivette ebből az őt megillető részt, átérezte, megfigyelte és megismerte alaposan.

Tragikai érzéke vezette Katonához, és sietett könyvével méltó helyet adni neki irodalmunkban. Ez hozta őt Kemény közelébe, kinek Széchenyi-tanulmánya ropant nagy hatással volt módszerére. A mély és finom megfigyelések módját tőle tanulta meg, s rajta keresztül hatott rá a francia kritika Sainte-Beuve-i iránya, mely a lélektani megfigyeléseket a külsőnek, a testnek vizsgálása alapján végezte. Amint a lélektanban Kemény volt a mestere, a forma fontosságára vonatkozólag sokat tanult Aranytól.

De nemcsak mesterei voltak Kemény és Arany, hanem legjobb barátai is. Gyulai a szerencsés kritikusok közé tartozott, hogy azokkal, akiket a magyar próza és költészet legnagyobb művelőinek tartott, a legszebb és legnemesebb barátságban élhetett. Amióta ők eltávoztak mellőle, tulajdonképpen ő sem élt az emberek között: valahogyan főlénk emelkedett. Mi, akik már egész más világban élünk, mindenféle, nagy erejű áramlatok hatásainak kitéve, veszítgetve egymás után hitünket, ideáljainkat és illúzióinkat, egy új irányba törő s nemzetietlenné lenni kényszerült kor gyermekei, bámulattal nézünk e szent öregre.

Mi, egy nehéz kor fáradt gyermekei, egy régi, szebb, erősebb és soha vissza nem térő kor utolsó emberét bámuljuk benne. A volt Magyarország utolsó magyarját.